

Received: 25 May 2022
Received in revised form: 26 August 2022
Accepted: 14 September 2022

Explaining the Representation of Semantic Gap in Makki Mosque and the Discourse Tension of Zahedan Urban Landscape Through Critical Semiotics

Vol. 16, No. 6, Tome 90
pp. 325-360
January & February
2026

Sahar Rastegar Zhaleh^{*1} & Behnam Pedram²

Abstract

The hidden signs in this mosque, as an arena for displaying the hegemonic ethno-religious power of the Sunni Baluchis, with its unusual dimensions and height and unfamiliar forms and decorations, have territorialized its surrounding context and produced specific semantic rules. Therefore, the main goal of the present study is to criticize and analyze the Mecca Mosque as a multilayered text and find its overt and covert ideologies through critical semiotics. Critical semiotics creates critical awareness in individuals about phenomena. The Mecca Mosque has provided the opportunity to represent concepts and issues that can take us deep into the cultural layers of the Baloch and provide a relatively deep understanding of the situation of this people in contemporary society.

Keywords: semantic Gap, discourse tension, critical semiotics, Zahedan, Makki Mosque

¹ Corresponding author, Faculty of Conservation and Restoration, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0109-5948>, Email: s.rastegar@aiui.ac.ir

² Faculty of Conservation and Restoration, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran;
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5696-1538>

1. Introduction

Due to ethnic, religious and cultural diversity, Zahedan has a heterogeneous and diverse population. The diversity of religions and denominations from the formation of this city until the Islamic Revolution has never been a matter of dispute and peaceful coexistence between different religious groups has been established in this city. After the victory of the Islamic Revolution and the continuation and emergence of Shiism as the official religion of the country, the Baluch people, due to differences in religion, became less integrated with the central government than the Sistani's and became more and more isolated in identity. The similarity of the Sistani's in terms of religion, race and language with the central government and the main body of the nation has given them advantages over the Baluch people, which has led to discriminatory policies against a different ethnic context. The widening of the gaps between the two ethnic groups in the province has intensified, as the religious view of Iran is dominated by the emphasis on Shiism, the Sistani's (given that in comparison with the Baluchis religiously with Were the same) as the executive arm of the central government throughout the province, and the government found a supportive view of them. It created gaps in the city's discourse. The objective manifestation of these gaps can be seen in the most symbolic religious element of the city, namely the Makki Mosque. The hidden signs in this mosque as an arena to show the ethnic-religious hegemonic power of the Sunni Baluchi's, with unusual dimensions and heights and unfamiliar forms and decorations, have dominated their surrounding context and produced special semantic rules. In the face of such a situation, the narrator of the Makki Mosque has experienced signs of apathy because the signs used in this mosque have acted in disconnection with the previous meanings of the Baluch mosques and have become an unfamiliar text for the narrator. Also, the objective dimensions of the tense discourse that emerged in Zahedan, which has been created since the beginning of the Islamic Revolution by granting social privileges in terms of religious affiliations, contradictions and social conflicts in its hidden layers, can be found in political violence and Observed

protest actions to destroy the symbol of mutual power. Therefore, the main purpose of this study is to critique the Makki Mosque as a multi-layered text and find its overt and covert ideologies through critical semiotics and tries to change and not change its various layers in Check at different times. Critical semiotics expresses the hidden relationship between power and its ideological processes with the signs that appear in the discourse of the city and creates a critical awareness of phenomena in people. Such awareness through signs enables individuals to recognize and respond to discourse action and related structures and relationships. Finally, the Makki Mosque has provided an opportunity to represent concepts and issues that can take us deeper into the Baluch cultural layers and provide a relatively deep understanding of the people's situation in contemporary society.

Research Question(s)

What are the signs of the discursive tension that has emerged in the urban landscape of Zahedan regarding the Mecca Mosque?

2. Literature Review

2.1. The gap that has emerged in the discourse of Zahedan's urban landscape

Zahedan is a new city among the metropolises and provincial centers, a city that was created by chance. If it were not for the colonial rivalry between Iran and Russia and the British effort to establish the Noshki-Quetta and Quetta-Inland Iranian Railways with the aim of reaching Mashhad and ultimately confronting the Russian Transcaucasian Railway in the 19th century, perhaps the capital of Sistan and Baluchestan Province would be a different city today (Mushtaq Gohari, 2017). The “Dazdab” region (the old name of Zahedan), not because of its good natural location – like many historical cities in the country – (Bahlouli-Aval and Ansari, 2014, 27), but because of its strategic location towards India [which was under British rule at the time], came to the attention of the British

government during World War I. Although Zahedan has a short life, due to the special conditions of the Sistan and Baluchestan region, it has witnessed many developments (Karimian-Bostani, 2003, 79) and has acquired a very rich and diverse cultural context. The urban landscape of Zahedan is one of the most complex cities in the country in terms of social characteristics. A city that emerged from the convergence and synergy of exogenous and endogenous forces at a critical point in the history of the country, the region and the world (World War I) on the geographical basis of the Baluchistan border region, and then, under the influence of a set of political, military and economic factors, it became one of the important and prominent population centers in the southeast of the country. The main indigenous population of Zahedan is currently the Iranian Baluchi ethnic group native to Baluchistan, Iran, who have gradually settled in this city over the past hundred years. The second largest population group in the region is the Zabulis, Birjandis, Yazdis, and Kermanis, followed by Afghan immigrants and a small group of Sikhs who have lived in the city since its founding. A population of several hundred thousand people from different nationalities, tribes, ethnic groups, social classes, and groups with specific historical and cultural characteristics and different perceptions and attitudes towards life (Behrouz, 2014) who have lived peacefully side by side. However, social relations between Baloch and non-Balochs (Sistanis) changed with the introduction of a specific narrative of modernization to the Sistan and Baluchestan region that considered the unification of ethnic groups as a means of nationalization, and with the penetration of new components that did not conform to traditional society. The fusion of elements from these two different worlds created unprecedented conflicts and contradictions and caused numerous identity gaps (Siyasar, 2019).

3. Methodology

Since the urban landscape of Zahedan is read as a text and the existential basis of the text is a semiotic system, semiotics is chosen as the method of this research. However, in the semiotic approach, there are various methods for

analyzing the text, and in order not to make a mistake, the authors resort to one of the basic principles of Pierre Bourdieu in sociological analysis, namely “methodological multiplicity”, to explain their method. This method means using any analytical method that is most compatible with the subject under study, and during this process, continuous and continuous questioning about the method at every moment of application is necessary. For critical semioticians, ideology is like a system of meanings hidden in public messages, and a critical approach to it leads to individuals' awareness of the discursive action that has emerged and the recognition of social structures and relations through the represented signs.

4. Results

In Zahedan, which has ethnic and religious diversity, the behavior of ethnicities finds meaning in connection with power. In this city, each of the existing forces tries to find a solution in its own way to deal with the identity gap that has emerged. Traditional forces and authorities try to strengthen clan foundations, religious authorities through religious cohesion, educated people by adhering to new organizations, etc.; because whenever identity is threatened, it gains more cohesion, and in a society where religion is considered the first component of identity, ideology is the dominant element of discourse. Due to their ethnic, cultural characteristics, tribal fabric, and deep feelings of ethnic affiliation, along with their distance from the political center of the country, economic inadequacies, social inequalities, and the events that have befallen this people throughout history, the Baloch people have tried to redefine their identity boundaries, demonstrate their power in the region, and legitimize their dominance. Power manifests its signs in space and through architecture; the tangible manifestation of these signs can be observed in the most symbolic religious element of the city, the Mecca Mosque. The hidden signs in this mosque, as an arena for displaying the hegemonic ethno-religious power of the Sunni Baloch, with unconventional dimensions and heights, and

unfamiliar forms and decorations, have territorialized their surrounding context, thereby creating symbolic insecurity and producing specific semantic rules. The symbolic insecurity that has emerged as a product of religious division is represent

ted in the form of “symbolic retaliation” and in the transgression and violation of native symbols and in the dimensions and forms of elements. The Mecca Mosque, with its very large dimensions and the use of foreign patterns and symbols, is a representation of the discursive tension that has emerged in the urban landscape of Zahedan.

دوماهنامه بین‌المللی

د ۱۶، ش ۶ (پیاپی ۹۰)، بهمن و اسفند ۱۴۰۴، صص ۳۶۰-۳۲۵

مقاله پژوهشی

https://lrr.modares.ac.ir/article_7090.html

بازنمون تنش گفتمانی منظر شهری زاهدان از طریق نشانه‌شناسی انتقادی مسجد مکی

سحر رستگار ژاله^{۱*}، بهنام پدرام^۲

۱. عضو هیئت علمی گروه حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

۲. عضو هیئت علمی مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۳/۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۶/۲۳

چکیده

نشانه‌های مستتر در مسجد مکی به‌عنوان عرصه نمایش قدرت هژمونیک قومی - مذهبی بلوچ‌های سنی مذهب، با ابعاد و ارتفاع نامتعارف و فرم‌ها و تزیینات ناآشنا، بافت پیرامونی خود را قلمرو بندی کرده و قواعد معنایی خاصی را تولید ساخته است. لذا هدف اصلی پژوهش حاضر نقد و واکاوی مسجد مکی به‌مثابه یک متن چندلایه و یافتن ایدئولوژی‌های آشکار و پنهان آن از طریق نشانه‌شناسی انتقادی است و سعی دارد تا دریابد نشانه‌های تنش گفتمانی پدید آمده در منظر شهری زاهدان بر مسجد مکی چیست؟ و بدین طریق تغییرات و یا عدم تغییرات لایه‌های گوناگون آن را در طی زمان‌های مختلف بررسی نماید. نشانه‌شناسی انتقادی در افراد آگاهی انتقادی نسبت به پدیده‌ها ایجاد می‌کند. چنین آگاهی‌ای از طریق نشانه‌ها سبب می‌شود که افراد نسبت به کنش گفتمانی پدید آمده و ساختارها و مناسبات مرتبط با آن شناخت حاصل کنند و به آن واکنش نشان دهند. از طریق این رویکرد، تفسیر منظر شهری زاهدان به‌مثابه یک متنی صورت می‌پذیرد که متأثر از عامل قدرت و ایدئولوژی‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی پدید آمده است، به‌طوری که نمود عامل قدرت و کارکردهای اجتماعی - اقتصادی آن را می‌توان هم در شکل‌گیری منظر شهری زاهدان و هم در درون‌مایه آن مشاهده کرد. مسجد مکی امکان بازنمایی مفاهیم و مسائلی را فراهم آورده است که می‌تواند ما را به عمق لایه‌های فرهنگی بلوچ ببرد و درکی نسبتاً عمیق از وضعیت این قوم در جامعه معاصر به‌دست دهد.

واژه‌های کلیدی: گسست معنا، تنش گفتمانی، نشانه‌شناسی انتقادی، زاهدان، مسجد مکی.

۱. مقدمه

تنوع قومی و مذهبی در شهر زاهدان هیچ‌گاه موضوع اختلاف نبوده و هم‌زیستی مسالمت‌آمیزی میان گروه‌های مختلف مذهبی در این شهر برقرار بوده است. تداوم و برجسته شدن مذهب تشیع به‌عنوان مذهب رسمی کشور در آغاز پیروزی انقلاب اسلامی، به‌تدریج شکافی را در بدنه آن شهر پدید آورد که جنبه مذهبی داشت. شباهت سیستم‌های آن از نظر مذهب، نژاد و زبان با دولت مرکزی و بدنه اصلی ملت امتیازاتی برای ایشان نسبت به قوم بلوچ داشته که این امر به سیاست‌های تبعیض‌آمیز در برابر بستر متفاوت قومی منجر شده و خود به عمیق‌تر شدن شکاف‌های میان این دو قوم در استان دامن زده است. هر کدام از نیروهای موجود در این شهر سعی می‌کنند به شیوه خاص خویش برای مقابله با شکاف هویت پدیدآمده راه‌حلی بیابند. نیروها و مراجع سنتی از طریق تلاش برای تقویت بنیان‌های طایفه‌ای، مراجع مذهبی از طریق انسجام مذهبی، تحصیل‌کردگان با تمسک به تشکلهای جدید، و... در جامعه‌ای که مذهب، اولین مؤلفه هویتی آن محسوب می‌شود و ایدئولوژی عنصر مسلط گفتمان است، طبقه‌ای که قدرت را در دست دارد سلطه خود را مشروعیت می‌بخشد. بنابراین شکاف مذهبی به‌وجود آمده که محصول پیوند ایدئولوژی با قدرت است خود را از طریق نوعی عالی از فضای عمومی و مرکز اجتماعات مردم در کلان‌نظام شهرهای کشورهای اسلامی یعنی مسجد نشان می‌دهد. مسجد مکی به‌عنوان مسجد جامع بلوچ‌های سنی‌مذهب شهر زاهدان، با ابعاد و ساختار ویژه‌اش به‌عنوان نماد قدرت این قوم بیش از هر چیز مکانی است که بدون توجه به بستر کلان اجتماعی - فرهنگی و ویژگی‌های معماری مساجد قدیمی قوم بلوچ، نشانه‌های حضور قدرتمند این قوم را در شهر زاهدان به رخ می‌کشد. تماشای مسجد مکی با فرم، ابعاد و اندازه‌های نامتعارف - که در آن از نشانه‌های آشنای مساجد بلوچ خبری نیست - شبیه خوانش متنی با رسم‌الخط بیگانه، مخاطب/گفته‌خوان خود را دچار نشانه‌پرسی کرده است. ابعاد عینی گفتمان تنش‌پدیدآمده در زاهدان را که از ابتدای دوره انقلاب اسلامی با اعطای امتیازات اجتماعی بر حسب تعلقات مذهبی، تضادها و تعارضات اجتماعی در لایه‌های پنهان آن ایجاد شده است، می‌توان در خشونت‌های سیاسی و کنش‌های اعتراضی جهت تخریب نماد قدرت قوم متقابل مشاهده کرد. لذا هدف اصلی پژوهش حاضر این است که با نگاهی نقادانه به منظر شهری زاهدان - به‌مثابه متن - تا دریابد نشانه‌های تنش گفتمانی پدید آمده در منظر شهری زاهدان بر مسجد مکی چیست؟ و برای دستیابی بدین منظور از نشانه‌شناسی انتقادی بهره برده است. نشانه‌شناسی انتقادی با فراهم آوردن فضای انتقادی نسبت به پدیده‌های مختلف، روش مناسبی برای نقد و واکاوی مسجد مکی به‌مثابه یک متن چندلایه و

یافتن ایدئولوژی‌های آشکار و پنهان آن محسوب می‌شود. تفسیر منظر شهری زاهدان به مثابه یک متنی صورت می‌پذیرد که متأثر از عامل قدرت و ایدئولوژی‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی پدید آمده است، به طوری که نمود عامل قدرت و کارکردهای اجتماعی - اقتصادی آن را می‌توان هم در شکل‌گیری منظر شهری زاهدان و هم در درون‌مایه آن مشاهده کرد.

۲. پیشینه تحقیق

بر اساس تئوری ساخت‌گرایی، متن، به عبارات و جملاتی اطلاق می‌شود که از طریق دستگاه منظمی به وسیله خصوصیات نحوی و معناشناسی تشخیص پیدا کند (Margolis & Rockmore, 1999, p. 105). در واقع در نگاه ساخت‌گرایان، متن به یک شیء با خواص صریح متصف می‌شود که از راه تأویل و تفسیر چگونگی کاربرد آن در زمینه‌های گوناگون خواص آن قابل تعریف است (Levi - Strauss, 1968 cited in Eco, 1976, 3). تئوری پس‌ساخت‌گرایی اما متن را مانند حقیقتی قائم به ذات جهت برقراری ارتباط و تعامل اجتماعی و فکری با مخاطب بیان می‌دارد (Kristeva, 1969). کریستوا (1984) برای اشاره روشن‌تر به این معنا، دو تعبیر متن ظاهری (phenotext) و متن زایشی (genotext) را به کار می‌بندد؛ متن ظاهری، جنبه‌ای است که دستیابی و بیان آن به صورت واضح، روشن و قاعده‌مند است؛ متن زایشی، جنبه پویایی متن است و تماماً همان «معنای زیرین متن است» (McAfee, 2004, p.24). بدین طریق، در نگاه پس‌ساخت‌گرایان متن کانون و فور معنا تلقی می‌شود و امکان خوانش‌های متفاوت را فراهم می‌کند (سجودی، ۱۳۸۸، ص. ۱۱۵). این طریقه نگرش به متن، سبب گشت تا بعدها نظریه‌پردازان مختلف از جمله پل ریکور فیلسوف و ادیب برجسته فرانسوی مفهوم متن را گسترش داده و اموری چون نمادها، اسطوره‌ها، رؤیاها و حتی تاریخ را متن‌پندارند (خرمیان قهفرخی، ۱۳۹۶، ص. ۴۳). رولان بارت نیز از جمله کسانی است که مفهوم متن را از حوزه صرفاً کلامی و نوشتاری خارج کرده و به دیگر به حوزه‌های غیرکلامی بسط داده است. وی بستر مشترک تمام نظام‌هایی متنی را نشانه‌هایی دلالت‌زا می‌داند که مخاطب با خوانش آن‌ها می‌تواند متنی تازه را شکل دهد. وی معتقد بود در نظام‌های دلالت‌زا، مخاطب با خوانش نشانه‌ها می‌تواند متنی تازه به وجود آورد. در نگاه بارت یک عکس، نقاشی، نظام غذا، پوشاک و ... نوعی متن است که عینیت مادی یافته (Barthes, 1977, p. 166). وی در «امپراتوری نشانه‌ها»^۱ شهر را به مثابه یک متن ارائه می‌دهد و در سال ۱۹۶۷ در سخنرانی خود به نام «نشانه‌شناسی

^۱ L'Empire des Signes: این کتاب توسط ناصر فکوهی ترجمه شده و نشر نی آن را منتشر کرده است.

و شهرنشینی» شهر را یک شعر غیرکلاسیک می‌خواند، شعری که دال‌ها را رها و آشکار می‌کند (بارت، ۱۳۹۰، ص. ۲۰۳). لینچ و کریستوفر الکساندر در بیان علمی و تجربی خود از شهر، چنین دیدگاهی را مطرح کرده‌اند (شعله، ۱۳۹۰). علاوه بر این‌ها، چارلز ویلیام موریس، فیلسوف پراگماتیست آمریکایی نشانه‌ها را در قالب علوم رفتاری تبیین می‌کند (W. Morris, 1970) و بسیاری از شهرسازان از روش رفتارگرایی او برای تحلیل‌های شهری استفاده کرده‌اند. مارک گاتدینر^۲ (1968) معتقد است هم جهان عینی و هم تفسیر نشانه از ایدئولوژی کدبندی‌شده نشئت می‌گیرد. وی که جامعه‌شناس شهری و متخصص مطالعات اجتماعی شهر بود، نشان می‌دهد که چگونه فرایندهای نمادین در قالب شبکه‌های در هم تنیده و تعاملی از نظام‌ها و شبکه‌های نشانه‌شناختی بر رفتار ما در محیط شهر تأثیر می‌گذارد. امبرتو اکو نیز به کلی نشانه را به مفهوم کلاسیک آن نفی می‌کند و برای آنکه بتواند تعریفی علمی از نشانه دهد شرحی از ساختار نشانه در نظریهٔ رمزگان ارائه می‌کند (سجودی، ۱۳۹۵، ص. ۳۳). در این راستا دسته‌بندی‌ای از رمزگان در زمینهٔ معماری ارائه می‌دهد که امروزه مورد استفاده قرار گرفته است. جوزف ریکورت نیز با سخنرانی‌های خود در سال ۱۹۵۸ به مقولهٔ «معنا در معماری» پرداخت و معماران را به جای پرداختن به معیارهای عقلی و توجه صرف به کارکرد به سمت پژوهش در محتوا سوق می‌داد. ریکورت، زیباشناسی انتزاعی مدرنیسم را به نقد کشیده و با عنایت به رابطه «دال» و «مدلول» نشانه‌شناسی معماری را آغاز کرد. به عقیدهٔ او رابطهٔ میان دال و مدلول در معماری، در مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی ریشه دارد (دباغ، ۱۳۹۴).

در ایران نیز از نشانه‌شناسی به‌عنوان روشی در تحلیل و خوانش شهر و معماری استفاده شده است. اهری (۱۳۸۷) در مقالهٔ خود اجزای دلالت در نشانه‌های معماری و شهرسازی را فعالیت، فرم و فضا می‌داند، زیرا در هر حالت معین، یک فرم خاص، فعالیتی متفاوت را در برگرفته، فضای معینی را شکل خواهد داد که با فضاهای دیگر متفاوت خواهد بود. در این صورت نوع متفاوتی از رفتار اجتماعی در هریک از نشانه‌ها پدیدار می‌شود. بنابراین بر حسب اجزای دلالت، می‌توان نشانه‌های معماری شهری را از هم متمایز کرد. در سطح معماری، کالبد هر واحد، دال و فضای ایجاد شده در آن مدلول است که مجموعاً یک نشانهٔ معمارانه را می‌سازند و این مدلول در سطح بالاتر - یعنی فضای شهری - دال است. ترکیب دال‌ها، مدلول یا واحد فضای شهری را می‌سازند. نجومیان (۱۳۸۷) نیز در بررسی خانه‌های کاشان با نگاه نشانه‌شناسانه، خانه‌های تاریخی این شهر را نه صرفاً از دریچهٔ دلالت که با نگاهی واسازانه مورد بررسی قرار داده است. دانشپور و دیگران (۱۳۹۱) متن را نتیجهٔ عملکرد پیچیدهٔ شبکهٔ رمزگان‌های

فرهنگی می‌دانند و بر این اساس معتقد هستند شهر قابلیت تحلیل به‌عنوان یک متن را دارد. به غیر از این موارد، حقیقی بروجنی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای تحت عنوان «تحلیل محتوایی فضای شهری بر اساس نظریه رمان بختین»، فضای شهری را نه به‌عنوان هر متنی بلکه به‌عنوان رمان در نظر گرفته و به تحلیل فضای شهری از دریچه نگاه زبان‌شناسانه میخائیل بختین و تحلیل رمان و معیارهای آن پرداخته و از آن به‌عنوان ابزاری برای فهم معانی مستتر در چهارباغ اصفهان در عصر صفوی استفاده کرده است. شعیری و وحیدطاری (۱۳۹۶) در مقاله خود «فضای شهری: از شهر - نشانه تا سقوط کیفی نشانه‌های شهری؛ مطالعه موردی: شهر اصفهان» با برقراری ارتباط میان نشانه‌معناشناسی و فضای شهری، بر این باورند هر شهری که بر مرجع‌های نشانه‌ای متکی باشد، قابلیت عبور کنشگران را از وضعیت روزمره و فاقد معنا به سوی وضعیتی معنادار و تجدیدپذیر را دارد. بدین معنی که هر نشانه در تعامل، چالش، تبانی، پذیرش، طرد، تناقض، تقابل، همگرایی، واگرایی، هم‌سویی، دگرسویی، هم‌گونگی و دگرگونگی با نشانه‌های دیگر، حرکتی فرایندی را رقم می‌زند که این حرکت خود راهی است به سوی تولید معنا (شعیری، ۱۳۹۸، ص. ۱). رستگارزاده و دیگران (۱۳۹۹ الف و ب) بر این اعتقادند که نشانه در ساحت گفتمان است که معنا را فرا می‌خواند و شهر به‌عنوان نظام نشانه‌ای در بستر گفتمانی خود و در ارتباط با مفاهیم قدرت، دانش و حقیقت، بار ایدئولوژیک دارد.

۳. روش تحقیق

از آن‌جا که منظر شهری زاهدان به‌مثابه متن خوانش می‌شود و بنیاد وجودی متن، نظام نشانه‌ای است، نشانه‌شناسی به‌عنوان روش این پژوهش انتخاب می‌گردد. اما در رویکرد نشانه‌شناسی، روش‌های گوناگونی برای تحلیل متن وجود دارد و نگارندگان برای این‌که دچار خطایی نشوند برای تبیین روش خود به یکی از اصول اساسی پیر بوردیو در تحلیل‌های جامعه‌شناسی، یعنی «چندگانه‌انگاره‌گی روش‌شناختی^۲» پناه می‌برند. این روش به معنی به‌کارگیری هرگونه روش تحلیلی‌ای است که با موضوع مورد مطالعه سازگارتر است و در طی این روند، بازپرسی مدام و پیوسته درباره روش در هر لحظه به‌کارگیری ضروری است (واکووانت، ۱۳۷۹، صص. ۳۳۲ - ۳۳۴). با توجه به موضوع مورد خوانش یعنی مسجد مکی در متن شهر زاهدان و ارتباط آن با موضوع قدرت و ایدئولوژی، روش نشانه‌شناسی انتقادی را برمی‌گزیند.

در رابطه با پیوند نشانه و ایدئولوژی رویکردهای متفاوتی وجود دارد. برخی مانند ولوشینوف

(۱۹۳۰، ص. ۹ به نقل از سجودی، ۱۳۹۵، ص. ۱۷۹) ایدئولوژی را در پیوند با نشانه‌ها می‌داند: «هر چه که ایدئولوژیکی باشد معنایی دارد: باز می‌نماید، به تصویر می‌کشد، به جای چیز دیگری می‌نشیند که بیرون از آن قرار دارد. به عبارت دیگر یک نشانه است. بدون نشانه‌ها ایدئولوژی وجود ندارد». در این راستا جان فیسک (۱۳۸۱، ص. ۲) نیز نشانه‌ها را در خدمت قدرت، نقد و تحلیل می‌داند. از نظر فیسک، فرهنگ واجد خصوصیتی ایدئولوژیک است به همین سبب در نشانه‌شناسی انتقادی خود، نشانه‌ها را در ارتباط با سطوح درهم‌تنیده و گسترده‌تر در نظر می‌گیرد. وی سه نوع رمزگان اجتماعی، فنی و ایدئولوژیک را که هر کدام ناظر بر سه سطح جهان اجتماعی، یعنی واقعیت، بازنمایی و ایدئولوژی هستند، معرفی می‌کند (همان، ص. ۱۳۰). نوت (۲۰۰۴)، گیرتز (۱۹۷۳) و پارسونز (۱۹۵۱) نیز معتقدند ایدئولوژی‌ها را می‌توان در حکم نظام‌های نشانه‌ای تفسیر کرد. آن‌ها ایدئولوژی را به مثابه نظام فرهنگی و در حکم نظامی از ایده‌ها و باورهای می‌دانند که میان اعضای یک جامعه مشترک است و نگرش‌های اجتماعی و سیاسی و اعمال یک گروه، یک طبقه اجتماعی را در حکم یک کل هدایت می‌کند. نشانه‌شناسان حلقه باخنین هم ایدئولوژی را همچون نظام فرهنگی یا نشانه‌ای اجتماعی می‌دانند که منجر به آفرینش آثار هنری، علمی، نمادها و آیین‌های مذهبی و ... می‌شود (Bakhtin & Medvedev, p. 1928). در مقابل این افراد که دیدگاهی خنثی نسبت به ایدئولوژی دارند، برخی دیگر، نشانه را بخشی از یک واقعیت نمی‌دانند بلکه معتقدند که نشانه واقعیتی دیگر را باز می‌تاباند، بنابراین ممکن است به آن واقعیت صادق باشد یا آن را تحریف کند و یا ممکن است از منظر خاصی آن واقعیت را دریابد. رولان بارت از جمله این افراد است که ایدئولوژی را نظام معنایی ثانویه‌ای می‌داند که معناهای ضمنی را به معنای اولیه یا معنای صریح می‌افزاید. وی حتی معنای صریحی را که بر طبیعی بودن و عدم دخالت ایدئولوژی در آن تأکید می‌شود ایدئولوژیک می‌داند و می‌نویسد: «دیگر نمی‌توان به سادگی دال را از مدلول و امر ایدئولوژیکی را از امر حقیقی جدا کرد» (Barthes, 1972, p. 25). امبرتو اکو (۱۹۷۹) نیز با نگاهی انتقادی به ایدئولوژی، آن را نمونه‌ای بیش‌رمزگذاری (overcoding) می‌داند. فرایندی که به واسطه آن معناهای ثانویه به پیامی داده می‌شود که توسط یک رمزگان اولیه تولید شده است. متنی که حاصل عملکرد رمزگان‌ها است و رمزگان‌ها نظام‌های کلی، بی‌غرض و ثابت نیستند، بلکه نشان‌دار بوده و سازوکارهای تولید معنا و ارزش را در جهت تثبیت قدرت، تولید باورهای جمعی به مثابه حقیقت و همچنین مقابله با قدرت و دانش هدایت می‌کند. در این نقطه است که نشانه‌شناسانی که رویکرد انتقادی به ایدئولوژی دارند با تحلیل‌گران انتقادی گفتمان همسو می‌شوند. فرکلاف (۱۹۷۲) معتقد است معنا در خدمت قدرت است و ایدئولوژی را ساخت‌های

معنایی می‌داند که در تولید، بازتولید و تغییر روابط نابرابر قدرت نقش دارند. از نظر وی، ایدئولوژی‌ها، عناصری مهم در فرایندهایی هستند که روابط قدرت به واسطه آن‌ها ایجاد و حفظ شده و در برخی مواقع دچار تغییر می‌شوند. بدین صورت است که نهادهای اجتماعی، مشتمل بر صورت‌بندی‌های ایدئولوژیکی - گفتمانی مختلفی هستند که «طبیعی‌سازی» یکی از خصوصیات آن‌ها است و بدین طریق است که این گفتمان در گروهی به گفتمان مسلط تبدیل می‌شود (Baker & Ellece, 2011, p. 74). غیرطبیعی‌سازی چیزی که طبیعی جلوه داده شده هدف مشترک نشانه‌شناسان انتقادی و تحلیل‌گران انتقادی گفتمان است. هرچند که نشانه‌شناسان این کار را از طریق مطالعه نشانه‌ها انجام می‌دهند و ما را قادر می‌سازند که واقعیت روزمره را از طریق افزودن یک برداشت ذهنی به آن تغییر دهیم یعنی آنچه جهان‌شمول به نظر می‌رسد را به‌عنوان امری ذهنی درک کنیم (Danai, 2004). چراکه ایدئولوژی برای نشانه‌شناسان تحلیل‌گر انتقادی در حکم نظام‌های معنایی است که در پیام‌های همگانی پنهان بوده و رویکرد انتقادی نسبت به آن، منجر به آگاهی افراد از کنش گفتمانی پدید آمده و شناخت ساختارها و مناسبات اجتماعی از طریق نشانه‌های بازنموده می‌شود.

۴. چارچوب نظری

دیدگاه منظر شهری^۱ در ارتباط انسان و محیط در استفاده از فضاهای بیرونی، نگاه «دوالیسم»^۲ دیکارتی یعنی تقسیم پدیده‌ها به دو گروه عینی (فیزیکی) و ذهنی (متافیزیکی) را کنار می‌زند و از دریچه دیگری به شهر می‌نگرد و آن را موجودی مستقل از زمان و مکان نمی‌پندارد که تنها در ابعاد مورفولوژیک معنا شود (گلکار، ۱۳۸۵، ص. ۳۸). بلکه همه اطلاعات موجود در فضا که توسط حواس قابل دریافت است و در فرایند ادراک پردازش می‌گردد نیز به‌عنوان منظر شهری تعریف می‌شود. از نگاه نشانه‌شناسی، نشانه‌های منظر شهری را می‌توان در فرم، عملکرد و معنای فضا در مقیاس‌های گوناگون یافت. سه مؤلفه فرم کالبد، عملکرد و معنا مؤلفه‌های شکل‌دهنده هویت مکان هستند بدین معنی که در هر حالت معین، یک مکان با نشانه‌های خاص، فعالیت متفاوتی را در بر گرفته، فضای معینی را شکل خواهد داد که از نظر کارکردی، معنایی و کالبدی با نشانه‌های فضاهای دیگر متفاوت است و این مؤلفه‌ها در منظر شهر در فضایی گفتمانی در تعامل با یکدیگر هستند. در این گفتمان، هر خود به «خودی حقیقی» دلالت ندارد، بلکه در شبکه تفاوت با خود یا خودهای دیگر معنی می‌یابد. ما با گروهی همانند می‌شویم تا با گروهی دیگر متفاوت شویم و این رابطه به گونه‌ای زنجیروار و بی‌پایان ادامه دارد (نجومیان، ۱۳۸۹، ص. ۱۲۳). درواقع

هر انسانی هنجارها یا ملزومات نشانه‌شناختی را متحمل می‌شود تا بدین طریق بتواند در زندگی اجتماعی مشارکت کرده و خود را عضوی از اجتماع به‌شمار آورد. هنجارها، محصول قراردادی است که از قبل میان اعضای یک جامعه بسته شده است. کلن کن برگ (1996) هنجارها را به دو دسته هنجارهای عینی و تحقق‌یافته و هنجار ارزشی و معمول تقسیم می‌کند. هنجار عینی به واقعیت اعمال انجام شده برمی‌گردد و به آن دسته از اعمال و رفتاری اشاره دارد که به شکل عینی و واقعی تحقق یافته‌اند. هنجارهای ارزشی نیز به آن دسته از هنجارها اطلاق می‌شود که با معیارهای ارزشی و رایج جامعه‌ای مشخص مطابقت داشته باشد (معین، ۱۳۹۰). «همیشه امکان این مسئله که رمزگان‌های نشانه‌ای زبانی و غیرزبانی (رفتاری، پوششی، ...) به دلایل غیرنشانه‌شناسی به یکدیگر نزدیک و از یکدیگر دور شوند وجود دارد.» (معین، ۱۳۹۰، ص. ۱۳۹). در این صورت، دو مفهوم «امنیت نشانه‌ای» و «عدم امنیت نشانه‌ای» رخ می‌دهد. پدیده امنیت نشانه‌ای زمانی بروز می‌کند که نشانه‌های موجود با هنجارهای ارزشی و معمول جامعه تطابق دارد، در غیر اینصورت شاهد ناامنی نشانه‌ای هستیم. پدیده‌ای که رومن یاکوبسن آن را «نشانه‌پریشی»^۱ می‌خواند بدین معنی که بسیاری از قراردادهای نشانه‌شناسیک متنی که در آن زندگی می‌کنند برایشان ناشناخته است، شبیه کسی که از بیرون به متن نگاه می‌کند و یا متنی را با رسم‌الخط بیگانه می‌خواند. در موقعیت بروز ناامنی نشانه‌ای، سه واکنش «خاموشی نشانه‌ای»، «بیش‌تصحیحی» و «تلافی نشانه‌ای» رخ می‌دهد. خاموشی نشانه‌ای زمانی بروز می‌کند که فرد از استفاده از رمزگان‌های نشانه‌ای سر باز می‌زند و به نوعی خود را از بقیه جامعه نشانه‌ای که بر اساس هنجارها عمل می‌نماید جدا می‌کند. در بیش‌تصحیحی، فرد در به کارگیری رمزگان نشانه‌ای که هنجارهای ارزشی و معمول توصیه می‌کند، اغراق می‌کند. تلافی نشانه‌ای نیز، به دلیل ناتوانی در تطابق با هنجارهای ارزشی و یا دهن‌کجی به آن‌ها رخ می‌دهد (ژان کلن کن برگ، ۱۹۹۶ به نقل از معین، ۱۳۹۰). بنابراین در هر کنش گفتمانی، به سبب آنکه میزانی از انرژی آزاد می‌شود، می‌تواند نوع رابطه را دستخوش تغییر نماید. گاه این انرژی‌ها هم‌سو با یکدیگرند و بین قلمروها هم‌پوشانی وجود دارد (امنیت نشانه‌ای) و برخی مواقع نیز هم‌سو نیستند و رابطه را دچار چالش، رقابت یا تنش می‌کند (ناامنی نشانه‌ای). شعیری (۱۳۹۴) بیان می‌دارد که در صورت بروز تنش هر قلمرو می‌تواند در راستای مقاومت در برابر دیگری و یا مماشات با دیگری حرکت کند. مقاومت می‌تواند برای عقب راندن باشد و جلوگیری از پیش‌روی و یا گاهی برای متمایز و کارآ جلوه دادن قلمرو خود و ناکارآ وانمود کردن قلمرو رقیب از طریق تضعیف آن به کار می‌آید. گاهی نیز مقاومت برای حفظ هویت خود در برابر دیگری است و در این‌جا ارزش‌محور تلقی می‌گردد. وضعیت دیگر در قلمروها،

ممارست در برابر دیگری است که در آن «خود» از میزان انرژی‌ای که دارد استفاده می‌کند تا در برابر فرو افتادن مقاومت کند. تا این‌که شرایط جدیدی جایگزین آن شود و یا این که مسیر حرکتی جدید بر روی گفتمان گشوده گردد. مماشات به دلیل تضعیف رابطه میان «من» و «خود» پدید می‌آید، یعنی زمانی که انسجام حضور کنش‌گر به واسطه دخالت دیگری شکسته و تضعیف شود. مماشات تلاشی است جهت ترمیم جراحتهایی که در اثر جدایی میان من و خود رخ می‌دهد که گاهی در اثر افراط ابتکار عمل از کنش‌گر گرفته شده و آن را به یک عروسک خیمه شب‌بازی تبدیل می‌کند.

۵. بازنمون فرهنگ و جغرافیا در نشانه‌های مساجد بلوچ

فضاهای عمومی عرصه بروز تعاملات اجتماعی و شکل‌دهنده رفتار اجتماعی افراد در شهر هستند به همین سبب نحوه ظهور و حضور این‌گونه فضاها در منظر شهری همواره بر گفتمان آن تأثیر بسزایی داشته است. مسجد به عنوان یک نظام خرد، نوعی عالی از فضای عمومی و مرکز اجتماعات مردم در کلان‌نظام شهرهای کشورهای اسلامی است که به واسطه نشانه‌هایی نظیر سردر، گنبد، مناره و رنگ و تزیینات خاص به بازنمونی از اندیشه‌های متعالی دین اسلام در این شهرها بدل گشته است. مکانی برای عبادت کردن، اجرای مناسک و آیین‌های مذهبی، ایراد خطبه‌های اجتماعی و سیاسی و ... که در بافت خود تولید معنا می‌کند. معماری مسجد، نمایانگر عمق برداشت‌های فرهیختگان و افراد عادی از جوهره ذهنیت و ایمان جامعه مسلمان آن دوره است. از این حیث بنای مسجد می‌تواند میزان و ماهیت جهان‌بینی مسلمانان هر عصر را بازگو کند (حسینی و کاملی، ۱۳۹۳، ص. ۱۴۷). در واقع، مسجد دال یا گفته‌ای است که گفته‌پردازی آن را برای گفته‌خوان در زمان و مکان خاص تولید کرده است و مدلول غالب معنویت و قدرت را القا می‌کند (عباسی، ۱۳۹۵، ص. ۳۹۸). در این میان، مسجد جامع به عنوان یکی از بارزترین عرصه‌های تجلی هویت، فرهنگ و تمدن جامعه اسلامی، گفتمانی ارزشی را میان خرده‌فرهنگ‌ها، گروه‌های متفاوت قومی، نژادی و جنسیتی به وجود آورده و همواره تأثیر خود را از طریق تعاملی پویا، متغیر، اقتضایی و استراتژیک بر گفتمان غالب شهر گذاشته است.

مساجد واقع در منظر شهری زاهدان، به عنوان نمونه‌ای از مساجد منطقه بلوچستان ایران^۴ تحت تأثیر گفتمان‌های بستر قرارگیری (جغرافیا) و خصوصیات فرهنگی، نسبت به سایر الگوهای مساجد در دیگر نقاط ایران، از نظر کالبدی، کارکردی و معنایی ویژگی‌های متمایزی پیدا کرده‌اند. دوری از مراکز قدرت سبب گشته مساجد بلوچستان از لحاظ کارکردی فاقد عملکرد تبلیغی و حکومتی بوده و تنها عملکرد

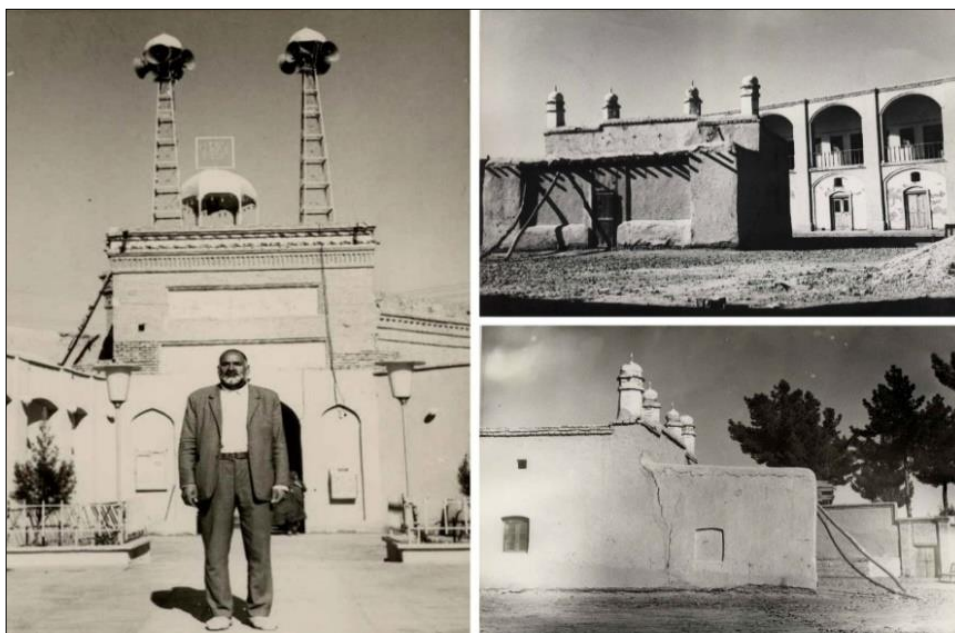
مذهبی و عبادی داشته باشند.

ساختار عشایری و قبیله‌ای، و فرهنگ دینی اهل سنت که مطابق حدیث نبوی «مَنْ بَنَى مَسْجِداً وَ لَوْ كَمَفْحَصِ قِطَاءٍ لَبَيَضَها بَنَى اللهَ لَهُ بَيْتاً فِى الْجَنَّةِ» (هرکه مسجد بسازد، ولو چون لانه مرغ قطاه (مرغ سنگخوار) کوچک باشد، خدای تعالی خانه‌ای در بهشت برای او می‌سازد، اهمیت زیادی برای ساخت مسجد قائل می‌شدند. بلوچ‌ها مساجد خود را نه با کمک‌های دولتی بلکه برحسب کمک‌های مردمی بنا می‌کنند که در نمازهای جمعه و عید فطر شرکت جسته و اهل سنت به آن چنده (canda) می‌گویند (محمودی، ۱۳۹۰) که همین امر ساخت مساجد بزرگ و باشکوه را محدود کرده و به پیدایی مساجدی ساده با مصالح بومی در این منجر منطقه شده است. مساجد خشتی و مساجد کپری (ساخته‌شده توسط مصالح گیاهی) از نمونه‌های این نوع از معماری هستند. مساجد خشتی که در معماری آن از خشت و ملات گل استفاده شده است و سعی شده به وسیله قاب‌بندی گل و گل‌بری و استفاده از چینش خاص خشت‌ها این مساجد را تزئین کنند (صارمی نائینی، ۱۳۹۳، ص. ۷۳). مساجد کپری نیز با مصالح گیاهی همچون تنه نخل که به آن کُنت (Kont) می‌گویند، شاخه نخل (کَرز Karz) و برگ‌های نخل ساخته می‌شوند و تقریباً در همه مناطق بلوچستان دیده می‌شوند. در این نوع مساجد، در نتیجه استفاده از مصالح بومی و کم‌دوامی چون خشت و کپر و نیاز به تغییر فضای مسجد و بزرگ‌تر ساختن آن با توجه به افزایش جمعیت منطقه، در دوران کوتاهی پس از ساخت به بازسازی، مرمت و یا تغییر نیاز داشتند به همین دلیل مسجد قدیمی را تخریب و یا اصطلاحاً «شهید» می‌کردند و مسجدی تازه با مصالح نوین می‌ساختند به همین دلیل می‌توان گفت که مساجد بلوچ‌ها قدمت زیادی ندارند (پارسیان خمیری و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۱۹۰). مساجدی که با مصالح مدرن ساخته می‌شوند و اغلب در شهرها به چشم می‌خورند، با وجود اینکه دارای پیچیدگی بیشتری نسبت به دو گونه مسجد دیگر هستند اما سعی شده در این مساجد نیز از نشانه‌های فرهنگی اقوام بلوچ استفاده شود، نشانه‌هایی که تحت تأثیر همسایگی با شبه قاره هند ویژگی‌های متمایزی نسبت به مساجد دیگر نقاط ایران به خود گرفته‌اند.

یکی از ویژگی‌های عناصر فرهنگی این قوم محدود نبودن آن‌ها به چهارچوب‌ها و یا مرزهای سیاسی است. قوم بلوچ با داشتن مؤلفه‌های فرهنگی مشترک همچون زبان، مذهب، هویت نژادی و ... به عنوان گروهی فرهنگی از سایر گروه‌ها متمایز می‌شوند و درواقع احساس «هویت قومی» می‌کنند. از منظر جغرافیایی این قوم در یک حکومت سیاسی واحد حضور ندارند و اکثریت آن‌ها در مرزهای سه کشور مستقل ایران، پاکستان و افغانستان ساکن‌اند. این سه کشور با یکدیگر مرزهای مشترک جغرافیایی دارند

و این امر سبب حفظ پیوستگی‌های آن‌ها و همچنین سهولت رفت و آمد و ارتباط آن‌ها با یکدیگر می‌شود. علاوه بر این‌ها، در گذشته روحانیون بلوچ در کشورهای هم‌جوار به‌ویژه در شبه‌قاره هند تربیت می‌شدند^۱ از این‌رو، این روحانیون علاوه بر ترویج آموزه‌های این مکاتب، در ساخت مساجد خود از شیوه معماری این کشورها تبعیت می‌کردند. مسجد جامع عزیزیه در زاهدان به شیوه هندی - پاکستانی و مسجد عیدگاه اهل سنت زاهدان به شیوه هندی - عربی، نمونه‌هایی از این مساجد در سطح استان سیستان و بلوچستان هستند (طاهری، ۱۳۸۶) (تصویر ۱). حتی مساجد خشتی که در ابتدای پیدایش زاهدان، در این شهر ساخته شده‌اند و امروزه دیگر اثری از آن‌ها نیست (مانند تصویر ۲) از گل‌بری و منارک‌های کوتاه خشتی برای تزیین بهره گرفته شده است. گرچه این شیوه و سیاق مسجدسازی با سنت‌ها و الگوهای معماری ایرانی هماهنگ نبوده اما به دلیل تعاملات تاریخی گسترده میان ایران و شبه‌قاره هند و نقش زبان، فرهنگ و معماری ایرانی در این منطقه می‌توان این تأثیرپذیری را در چارچوب گفت‌وگوی فرهنگی پیوسته میان ایران و شبه‌قاره پذیرفت. معماری مساجد بلوچ همواره در گفت‌وگو با یک خود (بلوچ‌های ایران) و یک دیگری (هندی‌ها و پاکستانی‌ها) قرار داشته و با توجه به سازکارهای جذب و طردی که همواره به کار گرفته، انواع نظام‌های مختلف نشانه‌شناختی، رمزگان‌ها، لایه‌های متنی و ابزارهای فرهنگی در آن دخیل بوده‌اند. شکل و فرم مساجد بلوچ اهل سنت علاوه بر عامل زیستی و جغرافیایی، متأثر از اشتراکات فرهنگی‌ای است که با شبه‌قاره هند داشته و این مسئله سبب شده است تا مساجد منطقه بلوچستان ایران که توسط معمار پاکستانی - هندی طراحی می‌شد تا اندازه‌ای از نشانه‌های آشنای مساجد سایر نقاط ایران دور باشد و در عوض از نشانه‌هایی چون گنبد‌های پیازی‌شکل، منارک‌ها (مناره‌های کوچک) در چهارسوی شبستان و دو منارچه در بالای در ورودی حیاط و ورودی شبستان، دیوار کوتاه حیاط و محراب نیم‌دایره بیرون‌زده از دیوار مسجد و همچنین تزیینات کنگره‌ای، نقوش ماه و ستاره و رنگ‌های تند و زنده به خصوص در محراب، بهره گرفته شده که بر متن مساجد پاکستان و هند مشاهده می‌شوند. بلوچ‌ها مساجد خود را نه با کاشی که با خشت و گل تزیین می‌کنند. حتی در ساده‌ترین شکل، با نقش دادن به گل و یا رنگ‌های زنده و شاد، آن را در فضاهای درونی و بیرونی آثار خود به کار می‌برند. نقوشی هندسی که به صورت کنگره و یا نقش برجسته بر نمای بیرونی جا خوش کرده‌اند. «ذوق و قریحه هندسی که وجودش چنین قدرتمندانه در هنر بلوچ ظهور یافته، حاکی از ذهن اساطیری این قوم است» (افروغ، ۱۳۸۸، ص. ۸۳)؛ ذهنی که به قول بورکهارت (۱۳۶۹، ص. ۱۲۵)، «با محدود ماندن به اشکال منحصرأ هندسی و تکرار نقش‌مایه‌های هندسی واضح و نیز متناوب ناگهانی

وزن‌ها و قرینه‌سازی به طور مورب و قیقاچ که در سراسر هنرهای اسلامی آشکار است تناسب دارد». این نقش‌مایه‌های راست‌گوشه و صاف را می‌توان در هنرهای دیگر این قوم از جمله قالیبافی و سوزندوزی نیز مشاهده کرد.

تصویر ۱: از مساجد قدیمی زاهدان مقابل تجارتخانه رزاق‌زاده (این مسجد و تجارتخانه در حال حاضر از بین رفته و به جای آن پارک ساخته شده است). منبع: آرشیو مرکز کتابخانه و مرکز اسناد سیستان و بلوچستان.

Figure1. One of the old mosques of Zahedan in front of the Razzaqzadeh trading house (this mosque and trading house are now destroyed and a park has been built in their place). Source: Archives of the Sistan and Baluchestan Library and Documentation Center.

تصویر ۲: تصاویری از مساجد اهل سنت شهر زاهدان؛ الف: مسجد الاقصی، ب: عزیزی، ج: فاروقیه.

Figure2: Pictures of Sunni mosques in Zahedan; A: Al-Aqsa Mosque, B: Azizi, C: Farooqiyya

۶. شکاف پدیدآمده در گفتمان منظر شهری زاهدان

زاهدان شهری است نوپایه در میان کلان‌شهرها و مراکز استان، شهری که اتفاق پدیدش آورده است. اگر رقابت‌های استعماری ایران و روس و تلاش انگلستان در تأسیس راه آهن نوشکی به کویت و کویت به سرزمین‌های داخلی ایران با هدف رسیدن به مشهد و در نهایت مقابله با خط آهن ماورای قفقاز روس‌ها در قرن نوزدهم نبود شاید امروز مرکز استان سیستان و بلوچستان شهر دیگری بود (مشتاق گوهری، ۱۳۹۶). منطقه «دزداب»^{۱۱} (نام قدیم زاهدان)، نه به سبب موقعیت طبیعی خوب - مانند بسیاری از شهرهای تاریخی کشور - (بهلولی اول و انصاری، ۱۳۹۳، ص. ۲۷)، بلکه به دلیل موقعیت راهبردی‌اش نسبت به هند [که در آن زمان تحت سلطه بریتانیا بود]، در اثنای جنگ جهانی اول، مورد توجه حکومت انگلیس واقع شد. زاهدان اگرچه عمر کوتاهی را پشت سر گذارده اما به دلیل شرایط ویژه منطقه سیستان و بلوچستان شاهد تحولات بسیاری بوده (کریمیان بستانی، ۱۳۸۲، ص. ۷۹) و بافت فرهنگی بسیار غنی و متنوعی یافته است. منظر شهری زاهدان یکی از پیچیده‌ترین شهرهای کشور به لحاظ ویژگی‌های اجتماعی است. شهری که از هم‌آیند و هم‌افزایی نیروهای برون‌زا و درون‌زا در مقطع حساسی از تاریخ کشور، منطقه و جهان (جنگ جهانی اول) بر بستر جغرافیایی منطقه سرحد بلوچستان پدید آمد و پس از آن تحت تأثیر مجموعه‌ای از عوامل سیاسی، نظامی و اقتصادی به یکی از کانون‌های جمعیتی مهم و برجسته جنوب شرق

کشور مبدل شد. جمعیت اصلی بومی زاهدان در حال حاضر اقوام ایرانی بلوچ بومی بلوچستان ایران هستند که طی صد سال گذشته به تدریج در این شهر ساکن شده‌اند. دومین گروه عمده جمعیت منطقه را زابلی‌ها، بیرجندی‌ها، یزدی‌ها و کرمانی‌ها تشکیل می‌دهند، سپس مهاجران افغانی و گروه کوچکی از سیک‌ها که از آغاز تأسیس شهر در آن سکنی داشته‌اند. تجمع جمعیتی چند صد هزار نفری از ملیت‌ها، طوایف، اقوام، اقشار و گروه‌های مختلف اجتماعی و با ویژگی‌های خاص تاریخی، فرهنگی و با برداشت‌ها و طرز تلقی متفاوت از نحوه زندگی (بهروز، ۱۳۹۳) که با مسالمت در کنار یکدیگر زیسته‌اند. اما مناسبات اجتماعی میان بلوچ‌ها و غیربلوچ‌ها (سیستانی‌ها) با ورود روایت خاصی از تجدد به منطقه سیستان و بلوچستان که یکپارچه شدن اقوام را به معنای ملی شدن مد نظر داشت و با رسوخ مؤلفه‌های جدیدی که با جامعه سنتی سنخیتی نداشت، تغییر کرد. التقاط عناصری از این دو زیست‌جهان متفاوت، تضادها و تناقضات بی‌سابقه‌ای را پدید آورده و شکاف‌های هویتی عدیده‌ای را موجب شد (سیاسر، ۱۳۹۸).

در دوره پهلوی بلوچ‌ها به دلیل زبان، فرهنگ، پوشش و مذهبی متفاوت با پارس‌ها در ناسیونالیسم مورد نظر حکومت پهلوی جایگاهی نداشتند و شکافی هویتی میان بلوچ و غیربلوچ (به‌ویژه سیستانی‌ها) در زاهدان به وجود آمد، اما از آن‌جا که «مذهب‌زدایی» یکی از اصول اصلاحات رضاشاه بوده و علمای مذهبی بلوچستان نیز غالباً روحانیونی شریعت‌گرا بودند که تمایل چندانی برای ورود به عرصه سیاست از خود نشان نمی‌دادند، بنابراین جامعه بلوچستان در این دوره از بابت مسائل مذهبی دچار شکاف و تعارض با غیربلوچ نبود (حافظنیا، ۱۳۸۸، ص. ۱۲۶). پیش از پیروزی انقلاب اسلامی ساختار مسلط بر جامعه بلوچ، ساختار طایفه‌ای و سرداری بود که با پیروزی انقلاب اسلامی به کلی رو به ضعف نهاد و ساختار جدیدی در قالب تسلط مولوی‌ها آغاز به فعالیت کرد و شکاف هویتی پدید آمده در دوره پهلوی، صبغه و سویه‌ای مذهبی پیدا کرد و با تداوم و برجسته شدن تشیع به عنوان مذهب رسمی کشور، اولین نشانه‌های نارضاایتی بروز یافت. مولوی عبدالعزیز که در ابتدا از جمهوری اسلامی حمایت کرد و به پیروان خود دستور داد تا در فروردین ۱۳۵۸ به استقرار جمهوری اسلامی رأی مثبت بدهند، با افزایش نفوذ روحانیت شیعه و تصویب قانون اساسی مبتنی بر اصل ولایت فقیه و تعیین مذهب شیعه اثنی عشری به عنوان مذهب رسمی کشور، در رفراندوم مربوط به قانون اساسی در آذر ۱۳۵۸ شرکت نکرد (احمدی، ۱۳۷۸، ص. ۱۱۹). علی‌رغم تأکید فراوان قانون اساسی کشور بر عدالت اجتماعی، اعطای امتیازات اجتماعی بر حسب تعلقات مذهبی، تضادها و تعارضات اجتماعی، در کنار «احساس محرومیت برون‌زا ناشی از ضعف نهادهای قدرت سیاسی و اقتصادی دولت و ...، باعث عدم گرایش به همگرایی بین اقوام و افزایش

تنش بین آن‌ها» (عباس‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۱۳۹) شده است. «در حاکمیت دیدگاه مذهبی در کشور ایران با تأکید بر تشیع، سیستمی‌ها (با توجه به اینکه در مقایسه با بلوچ‌ها از نظر مذهبی با مجموعه حاکمیت یکسان بودند) به‌عنوان بازوی اجرایی دولت مرکزی در کل استان مورد توجه واقع شدند و دولت دیدگاه حمایتی به آن‌ها پیدا کرد.» (حافظنیا و دیگران، ۱۳۹۲، ص. ۱۷). در این میان، قوم بلوچ به علت تفاوت مذهب نسبت به اکثریت پیکره ملت ایران، در مقایسه با سیستمی‌ها همواره همگرایی کمتری با دولت مرکزی داشته است. از طرفی شباهت سیستمی‌ها از نظر مذهب، نژاد و زبان با دولت مرکزی و بدنه اصلی ملت امتیازاتی برای ایشان نسبت به قوم بلوچ داشته است که این سیاست‌های تبعیض‌آمیز در برابر بستر متفاوت قومی، خود به عمیق‌تر شدن شکاف‌های میان این دو قوم در استان منجر شده است (همان، ص. ۳). می‌توان گفت که سیاست دولت مرکزی در رابطه با مدیریت این استان، سطح همگرایی بلوچ‌ها با دولت را کاسته و رابطه میان بلوچ‌ها و سیستمی‌ها را نیز به رابطه‌ای بحرانی و خصمانه تبدیل کرده است (مختاری هشی، ۱۳۸۵، ص. ۱۱۱) هرگاه هویت مورد تهدید قرار گیرد، انسجام بیش‌تری پیدا می‌کند (سیاسر، ۱۳۹۸) و در جامعه‌ای که مذهب، اولین مؤلفه هویتی آن محسوب می‌شود، قوم بلوچ سعی بر تقویت نماد قدرت مذهبی خود یعنی مسجد مکی به‌عنوان مسجد جامع افراد سنی‌مذهب کرد. تنش گفتمان میان دو قوم بلوچ و سیستمی رفته‌رفته تشدید شد و چنان دامنه گسترده‌ای پیدا کرد که به اقدامات خشونت‌آمیز نسبت به نماد قدرت مذهبی قوم مقابل منجر شد. مانند وقوع حملات تروریستی دهه ۱۳۷۰ در مسجد مکی و یا بمب‌گذاری دهه ۱۳۸۰ در مسجد امیرالمومنین (به‌عنوان نماد قدرت سیستمی‌های شیعه مذهب در شهر زاهدان). آن هم در میان اقوامی که سده‌های بسیاری در کنار یکدیگر به شیوه‌ای دوستانه و مسالمت‌آمیز زندگی کرده‌اند و با نظم سنتی‌ای که میانشان بود اختلافات احتمالی را حل می‌کردند.

در این خصوص حجه‌الاسلام مهدی هم‌زاده ایبانه، معاون پژوهشی حوزه علمی قم طی سفر چهار روزه‌اش به زاهدان، در یادداشتی تحت عنوان «مسجد مکی و ناتوانی تاریخی، در فهم مشکل» (۱۳۹۳)، می‌نویسد:

پس از این سفر پربار و به یادماندنی، این تردید بزرگ براین باقی ماند که آیا واقعاً توجه داریم الزامات حکومت‌داری چیست؟ آیا می‌توان با حذف یا نادیده گرفتن یک اقلیت مذهبی پرشور و پراستعداد، سیطره بلامنازع خود را به گونه‌ای که نه فقط نمایشی و رسانه‌ای باشد، گسترش داد؟ ... اهل سنت بلوچستان، در ابتدای انقلاب اصلاً یک اقلیت «مذهبی» نبودند... خواسته اصلی آن‌ها در احترام و تفویض حقوق ملی و شهروندی‌شان خلاصه می‌شود. آن‌ها می‌خواهند به تناسب جمعیتی که دارند، در قدرت اجرایی و ثروت

ملّی نیز سهم داشته باشند... گلوله باران مسجد مکی ... یک شکاف عظیم بیست ساله و یک بی‌اعتمادی گسترده و رو به تزاید ایجاد کرده است.

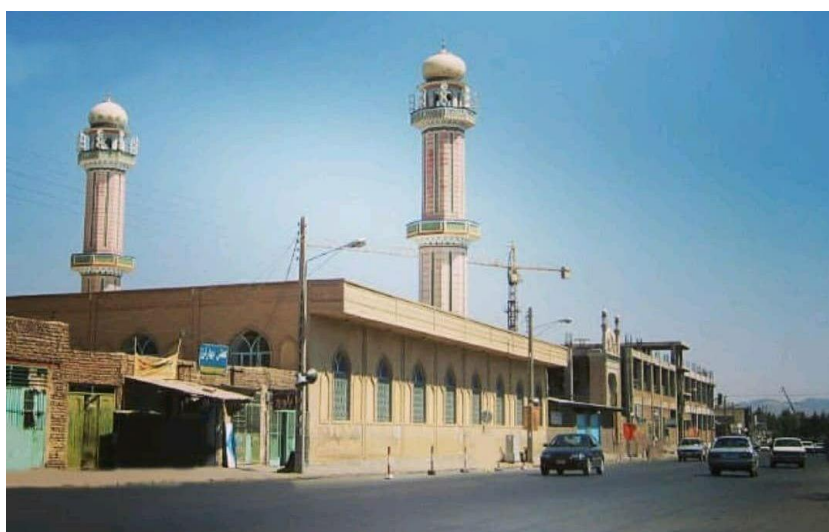
ژاک هونتزینگر موضوعات مبتلا به بلوچستان از جمله اختلافات قومی و زبانی را حائز اهمیت تشخیص داده و اهمیت این موضوعات را تا سرحد تجزیه ایران پیش برده است. این در حالی است که اساساً اندیشه تجزیه‌طلبی در هیچکدام از گروه‌ها و نیروهای اجتماعی بلوچستان به جد مطرح نیست (صاحب‌دزهی، ۱۳۹۴).

۷. مسجد مکی، نماد قدرت بلوچ‌ها در متن منظر شهری زاهدان

گفتمان‌ها، فضاها را شکل می‌دهند، سوژه‌های حاضر در فضا تحت تأثیر و تأثر کنش این فضاها، گفتمانی و مادی قرار می‌گیرند و نظام حاکم و جامعه با تولید فضایی مطابق با ماهیت خاص خود، نه تنها اشکال ساخته‌شده متمایز را به خود می‌گیرد بلکه خودش نیز با تولید چنین فضایی، بازتولید می‌شود (Lefebvre, 1991). عملکرد قدرت بر فضا حاصل تعارض یا همبستگی منافع است، به همین سبب نابرابری و تمایزگذاری میان خودی‌ها و غیرخودی‌ها به‌عنوان محروم‌شدگان، از اثرات و پیامدهای قدرت است (Blommaert, 2005, p. 2). درواقع، فضا به‌عنوان ابزار قدرت سبب بروز توانایی گروهی خاص (عمدتاً محروم‌شدگان) بر پایه منافع مشترک می‌گردد. قدرت ناشی از ایدئولوژی بر ابعاد مختلف گفتمان شهر تأثیرگذار بوده و صورت‌بندی‌های خاصی را در نظام نشانه‌ای آن ایجاد می‌کند.

شهر زاهدان ساخته و پرداخته اقوام بومی و منطقه‌ای، فرهنگ آن‌ها و همچنین فرهنگی بین‌کشوری است به همین سبب می‌بایست اثر قدرت فرهنگی ناشی از قومیت‌ها را به «قدرت کنشگر» این اقوام تعبیر کرد و از آنجا که فرهنگ ایران هیچ‌گاه از دین جدا نبوده است لذا اثرات جهان‌بینی اقوام مختلف را که تحت تأثیر مؤلفه‌هایی چون «قدرت»، «ایدئولوژی»، «فرهنگ»، «نشانه» و ... قرار دارند می‌توان در متن منظر شهری زاهدان مشاهده کرد. مسجد مکی، نشانه‌ای از ابراز وجود قوم و مذهبی است که مورد اجحاف و کم‌توجهی قرار گرفته است. این مسجد همچون فریادی است رفیع که از هر گوشه شهر به گوش می‌رسد و نمی‌توان آن را نادیده گرفت، مردم بلوچ با حضور چندین هزار نفری در صف نماز جماعت و یاری رسانی مالی و هم‌یاری در ساخت و بهبود مسجد، به نوعی گفتمان مسلط شهر را مورد انتقاد قرار داده و به قوی ساختن هر چه بیشتر این نماد قدرت و هویت کمک می‌کنند تا نه تنها در شهر زاهدان و حتی ایران، بلکه در سراسر جهان اسلام به مکانی برای هویت‌خواهی اهل تسنن بدل شود. «در جامعه اهل سنت به‌ویژه میان بلوچ‌ها،

«مکی» صرفاً اسم مکانی مذهبی و عبادی نیست بلکه پایگاهی است که در آنجا هستی و هویت مذهبی اهل سنت پاسداری و مطالبات آن فریاد می‌شود» (صاحب‌ادزی، ۱۳۹۴، ص. ۱۰۴). مسجد مکی در خیابان خیام زاهدان واقع شده است. در دوره پهلوی در این خیابان، مدرسه‌ای دینی ساخته شد که در یکی از اتاق‌های آن نماز برگزار می‌شد. به مرور، هنگامی که تعداد بیشتری از بلوچ‌ها در اطراف این خیابان ساکن شدند، مسجدی نیز به تبع نیاز ساکنان در سال ۱۳۵۳ به همت مولوی عبدالعزیز در کنار مدرسه و بر روی زمین‌هایی اهدایی ساخته شد. مساحت اولیه مسجد ۶۰۰ مترمربع بوده است (پیری، ۱۳۹۵). مسجد تازه با وجود آنکه از نظر مساحت نسبت به دیگر مساجد شهر بسیار بزرگ‌تر بود، اما در پی اعمال سلطه و نمایش قدرتی در گفتمان شهری نبود، چرا که نمای آن مشابه با الگوی رایج (هندی - پاکستانی) دیگر مساجدی بود که در شهرهای منطقه بلوچستان ساخته می‌شد و سعی شده بود تا با بافت پیرامونی خود نیز همگون بوده و تضادی را با آن ایجاد نکند (تصویر ۳).

تصویر ۳: مسجد مکی پیش از توسعه

Figure3: The Makki Mosque before expansion

در سال ۱۳۶۵ نماز جمعه از مسجد عزیزیه که تا آن زمان مسجد جامع اهل سنت بود به این مسجد منتقل شد. به همین سبب، با ازدیاد جمعیت نمازگزاران نیاز به توسعه آن احساس گشت. عملیات تخریب (شهید کردن) مسجد مکی قدیمی و توسعه آن در دو فاز در سال‌های ۱۳۷۰ و ۱۳۹۰ انجام شد.

بنای فعلی مسجد با مساحتی بیش از سی هزار مترمربع در سه طبقه بوده و مساحت آن بیش از سی هزار مترمربع است. گنبدی بزرگ به ارتفاع ۴۶ متر در مرکز داشته و چهار مناره ۹۵ متری و ۵۳ گنبد و نیم‌گنبد کوچک‌تر به صورت پلکانی در پیرامون آن واقع شده‌اند. مولانا عبدالحمید که پس از مولانا عبدالعزیز کار توسعه مسجد را بر عهده گرفت، علت توسعه فضای مسجد را کمبود جا برای نمازگزاران در سال‌های مختلف بیان کرده است.

به‌مرور که تعداد نمازگزاران و شرکت‌کنندگان در نماز جمعه بیشتر شد، ابتدا از طرف قبله و پس از آن از طرف شمال و جنوب ساختمان مسجد را توسعه دادیم. تا این‌که مساحت آن به چیزی بیش از ۲۰۰۰ مترمربع رسید. بعدها که با کمبود جا مواجه شدیم در صحن مسجد با سازه‌های فلزی سایبان درست کردیم. در ادامه نیز با کمبود جا مواجه شدیم که مجبور شدیم منازل واقع در قسمت شرق مسجد را خریداری کنیم و به‌صورت خیلی جدی پروژه توسعه مسجد را دنبال کنیم. تقریباً هفت باب منزل خریداری و آن‌ها را تخریب کردیم و زمین آن‌ها را به مسجد افزودیم. به‌یاد دارم آخرین منزل را به قیمت گزافی در آن روزها خریداری کردیم. این قسمت از پروژه که تقریباً به نتیجه رسید، به فکر اجرای پروژه تکمیلی و نهایی افتادیم و زمین‌های سمت قبله مسجد را تا جایی که امکان داشت خریداری کردیم. در این زمان قیمت زمین خیلی بالا رفته بود. بدین‌ترتیب یک بلوک کامل با مساحت یک هکتار در حد فاصل خیابان توحید تا خیابان رازی به موازات خیابان خیام، در محدوده مسجد جامع مکی زاهدان قرار گرفت (پیری، ۱۳۹۵).

بنا به گفته متصدیان مسجد، روزانه بیش از سه هزار نفر در نمازهای یومیه آن شرکت می‌کنند و این رقم در روزهای جمعه به حدود پنجاه هزار نفر نیز می‌رسد.

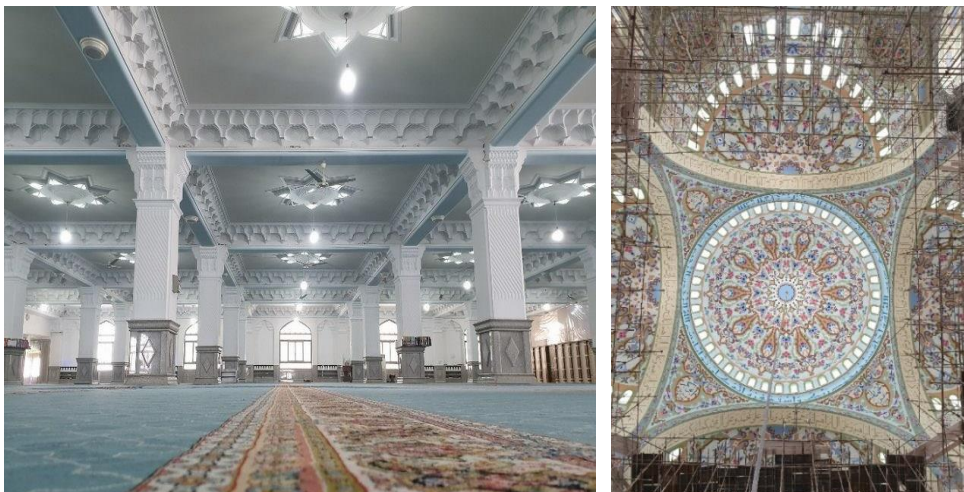
آن‌چه عجیب می‌نماید این است که با وجود این‌که معمار آن فردی پاکستانی بوده اما نمای بیرونی مسجد فعلی برخلاف نمای قدیمی‌اش، مشابه الگوی مساجد اهل تسنن بلوچستان ایران نبوده و بسیار به مسجد سلطان احمد در ترکیه مشابهت دارد؛ مسجد سلطان احمد که به خاطر رنگ آبی کاشی‌هایش به آن مسجد آبی نیز می‌گویند در قرن هفدهم میلادی توسط دولت عثمانی ساخته شده است (Saoud, 2004). این مسجد که خود با تقلید از الگوی معماری هاگیا صوفیا در بهره‌گیری از گنبد مرکزی بزرگ و گنبد‌های کوچک و نیم‌گنبد‌های پیرامونی به صورت پلکانی، در بخشی از شهر استانبول که نمادهای امپراتوری بیزانس از جمله خودِ هاگیا صوفیا در آن قرار دارد، به منظور رقابت با این کلیسا به مسجد بدل شده و در اصل برای نمایش سلطه دولت عثمانی بر امپراتوری بیزانس با خرید و تخریب پنج کاخ ساخته شده بود (Kantar, 2014, 445) به الگویی برای ساخت مسجد مکی زاهدان تبدیل شده است (تصویر ۴).

تصویر ۴: تصاویری از مسجد مکی زاهدان

(در این تصاویر می‌توان تسلط مسجد را بر گفتمان منظر شهری زاهدان مشاهده کرد)

Figure 4: Images of the Makki Mosque of Zahedan (These images demonstrate the mosque's dominance over the urban landscape discourse of Zahedan).

تصویر ۵: نمای داخلی مسجد مکی زاهدان با تأثیر از مسجد النبی در مدینه. منبع: <https://www.isna.ir/>

Figure 5: The interior view of Zahedan's Makki Mosque, inspired by the design of Al-Masjid an-Nabawi (The Prophet's Mosque) in Medina. Source

۸. نتیجه

در زاهدان که دارای تنوع قومی و مذهبی است، رفتار قومیت‌ها در پیوند با قدرت معنی می‌یابد. در این شهر، هر کدام از نیروهای موجود سعی می‌کنند به شیوه خاص خویش برای مقابله با شکاف هویت پدیدآمده راه‌حلی بیابند. نیروها و مراجع سنتی از طریق تلاش برای تقویت بنیان‌های طایفه‌ای، مراجع مذهبی از طریق انسجام مذهبی، تحصیل‌کردگان با تمسک به تشکلهای جدید، و ...؛ چرا که هرگاه هویت مورد تهدید قرار گیرد، انسجام بیش‌تری پیدا می‌کند و در جامعه‌ای که مذهب، اولین مؤلفه هویتی آن محسوب می‌شود، ایدئولوژی عنصر مسلط گفتمان است. قوم بلوچ به دلیل ویژگی‌های قومی، فرهنگی، بافت قبیله‌ای و احساسات عمیق وابستگی قومی، در کنار دوری از مرکز سیاسی کشور، نارسایی‌های اقتصادی، نابرابری‌ها اجتماعی و حوادثی که در طول تاریخ بر این قوم گذشته است، سعی داشته به بازتعریف مرزهای هویتی خود بپردازد و قدرت خود را در منطقه نشان دهند و سلطه خود را مشروعیت بخشد. قدرت، نشانه‌های خود را در فضا و از طریق معماری عیان می‌سازد؛ می‌توان بروز عینی این نشانه‌ها را در نمادی‌ترین عنصر مذهبی شهر یعنی مسجد مکی مشاهده کرد. نشانه‌های مستتر در این مسجد به عنوان عرصه نمایش قدرت هژمونیک قومی - مذهبی بلوچ‌های سنی مذهب، با ابعاد و ارتفاع نامتعارف و فرم‌ها و تزیینات ناآشنا، بافت پیرامونی خود را قلمروبندی و بدین طریق نا امنی نشانه‌ای ایجاد کرده و قواعد معنایی خاصی را تولید کرده است. ناامنی نشانه‌ای که محصول شکاف مذهبی به وجود آمده است خود را در قالب «تلافی نشانه‌ای» و در هنجارشکنی و تخطی از نشانه‌های بومی و در ابعاد و فرم عناصر بازنمایی می‌کند. مسجد مکی با ابعاد بسیار بزرگ و بهره‌گیری از الگوها و نشانه‌های بیگانه، بازنمونی از تنش گفتمانی پدید آمده در منظر شهری زاهدان است.

۹. پی‌نوشت‌ها

۱. L'Empire des Signes: این کتاب توسط ناصر فکوهی ترجمه شده و نشر نی آن را منتشر کرده است.
2. Mark Gottdiener
3. Methodological Polytheism
۴. نشانه‌شناسانی که رویکردی انتقادی به ایدئولوژی دارند بر پایه‌ی نظریات مارکس، بر این باورند که ایدئولوژی جنبه واقع‌نمایی ندارد بلکه امری کاذب و برساخته‌ی فرهنگ است که ادعای بازتاب‌دهندگی واقعیت را دارد. مارکس ایدئولوژی را «آگاهی کاذب» می‌شمارد، نوعی غفلت و انحراف از واقعیت که درک انسان را

تحت تأثیر قرار می‌دهد. «آن‌ها نمی‌دانند اما آن کار را انجام می‌دهند» (Marx and Engels, 1932, p. 152). مارکس و انگلس در کتاب «ایدئولوژی آلمانی» به این نکته اشاره دارند که چگونه ایده‌های مسلط در یک جامعه‌ی مشخص، با مبهم و طبیعی‌سازی واقعیت اجتماعی، منافع طبقه‌ی حاکم را انعکاس می‌دهند (ایلگتون، ۱۳۸۱، ص. ۲۸). آلتوسر معتقد است ایدئولوژی افراد را به سوژه‌هایی بدل می‌کند که با وضعیت‌هایی که به وسیله‌ی ایدئولوژی ارائه شده خود را منطبق می‌کنند (Althusser, 1995, p. 125). این سوژه‌شدگی یا اعمال قدرت می‌تواند از طریق «اجبار» و یا «رضایت» اتفاق بیفتد. اجبار بر توانایی دولت برای اعمال خشونت اشاره دارد اما رضایت، که گرامشی (۱۹۷۱، ص. ۳۳۳) آن را «قدرت هژمونیک» می‌نامد، «در راستای متقاعد نمودن افراد و طبقات اجتماعی جهت پذیرش ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی یک نظام اساساً استثمارگری عمل می‌کند. این شکلی از قدرت اجتماعی است که به جای تهدید و توبیخ، بر مشارکت داوطلبانه و همراه با رضایت مبتنی است.» (کرمانی و دلاوری، ۱۳۹۵، ص. ۱۲۴).

۵. معنای صریح معنای مبتنی بر معنای تحت‌اللفظی، معنای بدیهی یا معنای مبتنی بر دریافت عام است. معنای ضمنی به تداعی‌های اجتماعی - فرهنگی و تداعی‌های شخصی (ایدئولوژیک، عاطفی و ...) اشاره دارد (سجودی، ۱۳۹۵، ۱۰۲).

6. Urban Landscape

7. Dualism

۸. Asemasie: اصطلاحی است که رومن یاکوبسن در قیاس با زبان‌پریشی (Aphasie) ساخته است (احمدی، ۱۳۸۳، ۳۴).

۹. بلوچستان ایران منطقه‌ای در جنوب شرق ایران، با وسعتی حدود ۱۷۹۳۸۵ کیلومتر مربع است که حدود ۹۵ درصد از سطح استان سیستان و بلوچستان به‌عنوان پهناورترین استان کشور را شامل می‌شود (آذرنیوشه، ۱۳۶۹، ۶۱). گستره‌ی این منطقه از زاهدان تا چابهار در حدود ۵۶۰ کیلومترمربع و عرض آن از ایرانشهر تا مرز پاکستان ۳۷۵ کیلومتر مربع است (یغمایی، ۱۳۵۵، ۹). بر اساس تقسیمات سیاسی کشور، بخش بلوچی استان از هشت شهرستان زاهدان، خاش، سراوان، سرباز، ایرانشهر، نیکشهر، چابهار و کنارک تشکیل می‌شود (کسرائیان و عرشی، ۱۳۸۰).

۱۰. مهم‌ترین مدرسه‌ی مذهبی شبه‌قاره‌ی هند مدرسه‌ی «دیوبندی» در شمال هندوستان است که تا پیش از استقلال پاکستان بسیاری از روحانیون بلوچ در آن و در مدارس اقماری مرتبط به آن آموزش دیده‌اند، پس از استقلال پاکستان، مدارس در سند و پنجاب، همان شیوه آموزش را پی گرفتند و میزبان طلبه‌های بلوچ بوده‌اند، الگوی فعلی مدارس دینی بلوچستان ایران نیز از این شیوه الهام گرفته است.

۱۱. در مورد وجه تسمیه‌ی نام دزداب به این مکان دو روایت وجود دارد. نخست اینکه محل این شهر در گذشته میعادگاه سارقان بوده است که معمولاً برای طی مسافت‌های طولانی از این نقطه آب تهیه می‌کردند (سلطانی،

۱۳۷۷: ۱۷)، روایت دوم که صحیح‌تر به نظر می‌رسد این است که بومیان هنوز هم هرجا که در حاشیه کوهستان آب به شن فرو می‌رود و در جای دیگر که شیب آن بیشتر است بیرون می‌آید به نام دزدآب می‌خوانند و در تمامی بلوچستان بیشتر نقاطی که آب چشمه‌وار از آن می‌جوشد این دزدآب‌ها وجود دارد (مرکز پژوهش سازمان برنامه، ۱۳۵۴).

۱۰. منابع

- احمدی، ح. (۱۳۷۸). قومیت و قوم‌گرایی در ایران: از افسانه تا واقعیت. تهران: نشر نی.
- افروغ، م. (۱۳۸۸). فرم و رنگ در هنر بلوچ. کتاب ماه هنر، ۱۳۳، ۸۰-۸۵.
- اهری، ز. (۱۳۸۷). کاربرد روش چارلز موریس در مطالعه نشانه‌های معماری شهری. مجموعه مقالات سومین هم‌اندیشی نشانه‌شناسی هنر، نشانه‌شناسی فرهنگی. تهران: مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری.
- ایگلتون، ت. (۱۳۸۱). درآمدی بر ایدئولوژی. ترجمه ا. معصوم‌بیگی. تهران: نشر آگه.
- بارت، ر. (۱۳۹۰). نشانه‌شناسی و فضای شهری. ترجمه عظیمه ستاری. سوره اندیشه، ۵۰ و ۵۱. ۲۰۳ - ۱۹۹.
- بورکهارت، ت. (۱۳۶۹). هنر مقدس. ترجمه جلال ستاری، تهران: انتشارات سروش.
- بهروز، م. (۱۳۹۳). عوامل اصلی هویت بخش به شهر زاهدان. مجموعه مقالات اولین کنگره بین‌المللی افق‌های جدید در معماری و شهرسازی. تهران.
- بهلولی اول، ن. م. و انصاری، س. (۱۳۹۳). هویت معماری شهر زاهدان. تهران: انتشارات پرنیان اندیش.
- پارسیان خمیری، ر.، رجبعلی، ح. و رونده، م. ر. (۱۳۹۶). گونه‌شناسی مساجد بلوچستان ایران، از دوره قاجاریه تا معاصر. مطالعات معماری ایران، شماره ۱۱. ۲۰۵ - ۱۸۹.
- چاوشی، ا. (۱۳۷۴). شهرنشینی و شبکه شهری سیستان و بلوچستان. رساله دوره دکتری جغرافیای شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران.
- حافظ‌نیا، م. ر.، حسینی، س. و احمدی‌پور، ز. (۱۳۹۲). سیاست دولت و مناسبت‌های بین‌قومی (مورد: قوم بلوچ و سیستانی). برنامه‌ریزی و آمایش فضا، دوره ۱۷، شماره ۲.

- حافظ‌نیا، م. ر. (۱۳۸۸). سیاست دولت و مناسبت‌های قومی (مورد: قوم بلوچ و سیستانی). پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس.
- حسینی، س. ب. کاملی، م. (۱۳۹۳). تأثیر عناصر کالبدی معماری مساجد سنتی و مدرن ایران بر ذهن کودکان. پژوهش‌های معماری اسلامی، ۱ (۲)، ۱۶۲ - ۱۴۷.
- حقیقی بروجنی، س.، یزدانفر، س. ع.، و بهزادفر، م. (۱۳۹۶). تحلیل محتوایی فضای شهری بر اساس نظریه رمان بختین. نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی، ۲۲ (۳)، ۶۵ - ۴۵.
- خرمیان قهفرخی، م. (۱۳۹۶). راهنمای طراحی فضاهای جمعی بر اساس الگوهای رفتاری استفاده‌کنندگان از فضا در ترکیبی از بافت‌های سنتی و جدید. (مطالعه موردی: محدوده میدان امام علی، اصفهان). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اصفهان.
- دانشپور، ع. رضازاده، ر. سجودی، ف.، و محمدی، م. (۱۳۹۱). بررسی کارکرد و معنای فرم شهر مدرن از منظر نشانه‌شناسی لایه‌ای. نامه معماری و شهرسازی، ۱۱ (۱)، صص ۸۷ - ۷۱.
- دباغ، ا. م. (۱۳۹۴). خوانش معماری از منظر نشانه‌شناسی. تارنمای حکمت و معرفت.
- رستگارزاده، س.، پدرام، ب.، و کیانی، م. (۱۳۹۹). بازآفرینی کهن‌روایت مناظر شهری از طریق بازتولید نشانه - معناها در لایه‌های متن. مرمت و معماری/ایران، ۱۰ (۲۴)، ۱۶ - ۱.
- رستگارزاده، س. پدرام، ب.، و کیانی، م. (۱۳۹۹ الف). تبیین رویکرد توسعه حفاظت‌محور در هویت‌یابی منظر شهری زاهدان دوره پهلوی از طریق نشانه‌شناسی لایه‌ای. معماری و شهرسازی/ایران، ۱۱ (۱۹)، ۹۴ - ۷۴.
- سجودی، ف. (۱۳۹۵). نشانه‌شناسی کاربردی. تهران: نشر علم.
- سلطانی، س. (۱۳۷۷). پیدایی شهر زاهدان. سازمان مدیریت و برنامه ریزی. نشریه شماره ۶۷، زاهدان.
- سیاسر، ق. (۱۳۹۸). تبارشناسی شکاف‌های قومی و اجتماعی سیستان و بلوچستان. تهران: نشر دریافت.
- شعله، م. (۱۳۹۰). بازآفرینی متن شهر با رهیافتی زبان‌شناختی. رساله دکتری. دانشکده شهرسازی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- شعیری، ح. ر. (۱۳۹۸). تجزیه و تحلیل نشانه - معناشناختی گفتمان. تهران: سمت.
- شعیری، ح. ر. (۱۳۹۴). مقاومت، ممارست و مامشات گفتمانی: قلمروهای گفتمان و کارکردهای

- نشانه - معناشناختی آن. جامعه‌شناسی/ایران، ۱۶ (۱)، ۱۲۸ - ۱۱۰.
- شعیری، ح. ر.، و وحیدطاری، س. ا. (۱۳۹۶). فضای شهری: از شهر - نشانه تا سقوط کیفی نشانه‌های شهری (مطالعه موردی: شهر اصفهان). مطالعات شهر/ایرانی/اسلامی، ۵۹، ۷۰ - ۶۱.
 - شفیع، م. علی‌خواه، ف. (۱۳۹۳). فضا و بازتولید قدرت (مطالعه‌ای درباره تفکیک جنسیتی در دانشگاه‌های تهران). تحقیقات فرهنگی/ایران، ۱، ۱۲۲ - ۹۵.
 - صاحب‌دزهی، خ. (۱۳۹۴). وضعیت شکاف‌های اجتماعی سیستان و بلوچستان در عصر جمهوری اسلامی. رساله دکتری رشته علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.
 - صارمی‌نائینی، د. (۱۳۹۳). مقایسه معماری مساجد بلوچستان ایران با مساجد دوره تیموری هند. مطالعات شبه قاره، ۱۸، ۸۸ - ۷۱.
 - طاهری، م. ر. (۱۳۸۶). درآمدی بر تبارشناسی قوم بلوچ. میثاق/امین (فصلنامه پژوهشی اقوام و مذاهب)، پیش شماره سوم، ۱۴۴ - ۱۳۳.
 - گلکار، ک. (۱۳۸۵). مفهوم منظر شهری. مجله آبادی، ۵۳، ۴۷ - ۳۸.
 - عباس‌زاده، م. بوداقي، ع.، و محمدپور، ا. (۱۳۹۶). مطالعه عوامل مؤثر بر پذیرش هنجارهای گروه های مرجع و واگرایی قومی. دانش/انتظامی/آذربایجان غربی، ۱۰ (۳۴)، ۱۲۵ - ۱۵۸.
 - عباسی، ع. (۱۳۹۵). نشانه‌معناشناسی روایی مکتب پاریس (جایگزینی نظریه مدلیته‌ها بر نظریه کنشگران: نظریه و عمل). تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
 - فیسک، ج. (۱۳۸۱). فرهنگ و ایدئولوژی. ترجمه مژگان برومند. ارغنون، ۲۰.
 - کرمانی، م.، و دلاوری، ا. (۱۳۹۵). از ایدئولوژی تا گفتمان: سوژه، قدرت و حقیقت. فصلنامه علوم اجتماعی، ۷۴.
 - کریمیان بستانی، م. (۱۳۸۲). پراکندگی جغرافیایی و شناخت حوزه اجتماعی اقلیت سیک در شهر زاهدان. تحقیقات جغرافیایی، ۷۱، ۹۲ - ۷۹.
 - محمودی، م. ک. ۱۳۹۰. مطالعه تزیینات موجود در مساجد بلوچستان و ریشه یابی عناصر آن. پایان نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
 - مرکز پژوهش سازمان برنامه (۱۳۵۴). بررسی شهری و بافت معماری زاهدان. زاهدان.
 - مشتاق گوهری، ک. (۱۳۹۶). ماهنامه تخصصی میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری. سیستان و بلوچستان (۶).

- مختاری هشی، ح. (۱۳۸۵). تحلیل نقش تصمیم‌گیری‌های حکومتی در توسعه‌یافتگی سرزمین (با تأکید بر برنامه‌های اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی جمهوری اسلامی ایران ۱۳۸۳ - ۱۳۶۸). پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- معین، م.ب. (۱۳۹۰). نشانه‌شناسی اجتماعی و پدیده‌های امنیت و عدم امنیت نشانه‌ای. اندیشه‌های ادبی، ۲ (۵)، ۱۵۳ - ۵.
- منصوری، س.ا. (۱۳۸۹). چپستی منظر شهری، بررسی تاریخی تحولات مفهومی منظر شهری در ایران. نظر، ۹، ۳۳ - ۳۰.
- نجومیان، ا.ع. (۱۳۸۷). تحلیل نشانه‌شناختی خانه‌های تاریخی کاشان. نامه معماری و شهرسازی، ۱، ۱۲۷ - ۱۱۱.
- واکووانت، ل. جی. دی. (۱۳۷۹). پیر بوردیو: در متفکران بزرگ جامعه‌شناسی. نوشته راب استونز. ترجمه مهرداد میردامادی. تهران: مرکز.
- ون‌دایک، ت. (۱۳۸۲). مطالعاتی در تحلیل گفتمان: از دستور متن تا گفتمان‌کاوی انتقادی. ترجمه مهران مهاجر، محمد نبوی. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- هادیانی، ز. (۱۳۸۵). تعامل فضا، فرهنگ و قدرت در سازمان‌یابی فضایی شهر زاهدان. رساله دکتری. دانشگاه شهید بهشتی. دانشکده علوم زمین.

References

- Abbasi, A. (2016). *Narrative semiotics of the Paris school (Replacing modality theory with actor theory: Theory and practice)*. Shahid Beheshti University. [In Persian].
- Abbaszadeh, M., Budaghi, A., & Mohammadpour, A. (2017). Study of factors affecting the acceptance of reference group norms and ethnic divergence. *West Azerbaijan Police Science*, 10(34), 125–158. [In Persian].
- Afrough, M. (2009). Form and color in Baloch art. *Ketab Mah-e-Honar*, 133, 80–85. [In Persian].
- Ahri, Z. (2008). Application of Charles Morris's method in the study of urban architectural signs. In *Collection of papers of the third symposium on semiotics of art, cultural semiotics*. Institute for the Compilation, Translation and Publication of Works of Art. [In Persian].

- Ahmadi, H. (1999). *Ethnicity and ethnicity in Iran: From myth to reality*. Ney Publications. [In Persian].
- Althusser, L. (1995). Ideology and ideological state apparatuses (notes toward an investigation). In S. Žižek (Ed.), *Mapping ideology* (pp. 100–140). Verso.
- Babak Moein, M. (2011). Social semiotics and the foundations of semiotic security and insecurity. *Literary Thoughts*, 2(5), 153–175. [In Persian].
- Baker, P., & Sibonile, E. (2011). *Key terms in discourse analysis*. Continuum.
- Bakhtin, M., & Medvedev, P. N. (1928). *The formal method in literary scholarship* (A. G. Wehrle, Trans.). Johns Hopkins Press.
- Barthes, R. (1972). *Mythologies* (A. Lavers, Trans.). The Noonday Press. (Original work published 1957)
- Barthes, R. (1977). *Empire of signs* (R. Howard, Trans.). Hill and Wang.
- Barthes, R. (2011). Semiotics and urban space (A. Sattari, Trans.). *Surah Andisheh*, 50-51, 199–203. [In Persian].
- Behrouz, M. (1994). The main factors that give identity to the city of Zahedan. In *Collection of papers of the First International Congress of New Horizons in Architecture and Urban Planning*. Tehran. [In Persian].
- Blommaert, J. (2005). *Discourse: A critical introduction*. Cambridge University Press.
- Bohlouli Awal, N., & Ansari, S. (2014). *The architectural identity of Zahedan city*. Parnian Andish Publications. [In Persian].
- Burckhardt, T. (1980). *Sacred art* (J. Sattari, Trans.). Soroush Publications. [In Persian].
- Chavoshi, A. (1994). *Urbanization and urban network of Sistan and Baluchestan* [Doctoral dissertation, Islamic Azad University, Tehran]. [In Persian].
- Dabbagh, A. M. (2015). *Reading architecture from the perspective of semiotics*. Wisdom and Knowledge Website. [In Persian].
- Daneshpour, A., Rezazadeh, R., Sojoodi, F., & Mohammadi, M. (2012). Investigating the function and meaning of the modern city form from the perspective of layered

- semiotics. *Architecture and Urbanism Journal*, 11, 71–87. [In Persian].
- Eagleton, T. (2002). *An introduction to ideology* (A. Masoom Beigi, Trans.). Ageh Publishing House. [In Persian].
 - Eco, U. (1979). *A theory of semiotics*. Indiana University Press.
 - Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change*. Polity Press.
 - Fisk, J. (2002). Culture and ideology (M. Boroumand, Trans.). *Arghanun Quarterly*, 20. [In Persian].
 - Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures*. Basic Books.
 - Golkar, K. (2006). The concept of urban landscape. *Abadi Magazine*, 53, 38–47. [In Persian].
 - Gottdiener, M., & Lagopoulos, A. (Eds.). (1986). *The city and the sign: An introduction to urban semiotics*. Columbia University Press.
 - Gramsci, A. (1971). *Selections from the prison notebooks of Antonio Gramsci* (Q. Hoare & G. N. Smith, Trans.). International Publishers.
 - Hadiani, Z. (2006). *The interaction of space, culture, and power in the spatial organization of Zahedan city* [Doctoral dissertation, Shahid Beheshti University]. [In Persian].
 - Hafeznia, M. R. (1999). *State policy and ethnic relations (Case: Baluch and Sistani tribes)* [Master's thesis, Tarbiat Modares University]. [In Persian].
 - Hafeznia, M. R., Hosseini, S., & Ahmadipour, Z. (1993). State policy and interethnic relations (Case: Baluch and Sistani tribes). *Spatial Planning and Development*, 17(2). [In Persian].
 - Haghighi Borujeni, S., Yazdanfar, S. A., & Behzadfar, M. (2017). Content analysis of urban space based on Bakhtin's novel theory. *Journal of Fine Arts - Architecture and Urban Planning*, 22(3), 45–65. [In Persian].
 - Hosseini, S. B., & Kameli, M. (2014). The effect of physical elements of traditional and modern Iranian mosque architecture on children's minds. *Islamic Architecture Research*, 1(2), 147–162. [In Persian].
 - Kantar, B. M. (2014). The blue interpretation of art: The Blue Mosque. *Turkish Neurosurgery*, 24(4), 445–450.

- Karimian-Bostani, M. (2003). Geographical distribution and recognition of the social sphere of the Sikh minority in the city of Zahedan. *Geographical Research*, 71, 79–92. [In Persian].
- Kermani, M., & Delavari, A. (2016). From ideology to discourse: Subject, power, and truth. *Social Sciences Quarterly*, 26(74). [In Persian].
- Khorramian Ghahfarkhi, M. (2017). *Guide to designing public spaces based on behavioral patterns of space users in a combination of traditional and modern contexts (Case study: Imam Ali Square area, Isfahan)* [Master's thesis, Isfahan University of Art]. [In Persian].
- Klinkenberg, J.-M. (1996). *Précis de la sémiotique générale*. De Boeck & Larcier.
- Kristeva, J. (1969). *Σημειωτική: Recherches pour une sémanalyse* [Semiotics: Researches for a semanalysis]. Seuil.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space* (D. Nicholson-Smith, Trans.). Blackwell.
- Lévi-Strauss, C. (1968). *Structural anthropology* (A. L. Lane, Trans.). The Penguin Press.
- Mahmoudi, M. K. (2011). *Study of decorations in mosques of Balochistan and tracing their origins* [Master's thesis, University of Sistan and Balochistan]. [In Persian].
- Mansouri, S. A. (2009). What is urban landscape, a historical study of conceptual changes in urban landscape in Iran. *Nazar*, 9, 30–33. [In Persian].
- Margolis, J., & Rockmore, T. (Eds.). (1999). *The philosophy of interpretation*. Blackwell.
- Marx, K., & Engels, F. (1932). *The German ideology*. Marx-Engels Institute.
- McAfee, N. (2004). *Julia Kristeva*. Routledge.
- Mokhtari Heshi, H. (2006). *Analysis of the role of government decisions in the development of the land (with emphasis on economic, cultural and social programs of the Islamic Republic of Iran 1984-1989)* [Master's thesis, Tarbiat Modares University]. [In Persian].
- Morris, C. W. (1971). *Writings on the general theory of signs*. Mouton.
- Murdoch, J. (2006). *Post-structuralist geography: A guide to relational space*. SAGE.
- Mushtaq Gohari, K. (2017). Specialized monthly magazine on cultural heritage, handicrafts and tourism. *Sistan and Baluchistan*, 6. [In Persian].
- Nojournian, A. (2008). Semiotic analysis of historical houses of Kashan. *Letter of Architecture*

and Urbanism, 1, 111–127. [In Persian].

- Nöth, W. (2004). Semiotics of ideology. *Semiotica*, 148(1/4), 11–21.
- Parsian Khomri, R., Rajabali, H., & Rondeh, M. R. (2017). Typology of mosques in Baluchistan, Iran, from the Qajar period to the present. *Iranian Architectural Studies*, 11, 189–205. [In Persian].
- Parsons, T. (1951). *The social system*. Routledge and Kegan Paul.
- Plett, H. F. (1991). Intertextualities. In H. F. Plett (Ed.), *Intertextuality* (pp. 3–29). De Gruyter.
- Rastegar Zaleh, S., Pedram, B., & Kiani, M. (2010a). Explaining the conservation-oriented development approach in identifying the urban landscape of Zahedan during the Pahlavi period through layered semiotics. *Iranian Architecture and Urbanism*, 11(19), 74–94. [In Persian].
- Rastegar Zaleh, S., Pedram, B., & Kiani, M. (2010b). Recreating the archaic narrative of urban landscapes through the reproduction of signs-meanings in text layers. *Iranian Restoration and Architecture*, 10(24), 1–16. [In Persian].
- Research Center of the Program Organization. (1975). *Urban and architectural texture survey of Zahedan*. Zahedan. [In Persian].
- Sahebaddadzei, Kh. (2015). *The status of social gaps in Sistan and Baluchestan in the era of the Islamic Republic* [Doctoral dissertation, Islamic Azad University, Science and Research Branch]. [In Persian].
- Saremi Naini, D. (2014). Comparison of the architecture of mosques in Baluchistan, Iran, with mosques of the Timurid period in India. *Quarterly Journal of Subcontinental Studies*, 6(18), 71–88. [In Persian].
- Saoud, R. (2004). *Muslim architecture under Ottoman patronage (1326–1924)*. Foundation for Science Technology and Civilisation.
- Shairi, H. R. (2015). Resistance, practice, and discursive appeasement: Discourse realms and its semiotic-semantic functions. *Sociology of Iran*, 16(1), 110–128. [In Persian].
- Shairi, H. R. (2019). *Semiotic-semantic analysis of discourse*. Samt. [In Persian].

- Shairi, H. R., & Vahiditari, S. A. (2017). Urban space: From the city-sign to the qualitative decline of urban signs (Case study: Isfahan city). *Studies of the Islamic Iranian City*, 59, 61–70. [In Persian].
- Shafiei, M., & Alikhah, F. (2014). Space and the reproduction of power (A study on gender segregation in Tehran universities). *Iranian Cultural Research*, 7(1), 95–122. [In Persian].
- Sholeh, M. (2011). *Recreating the text of the city with a linguistic approach* [Doctoral dissertation, University of Tehran]. [In Persian].
- Siasar, Q. (2019). *Genealogy of ethnic and social gaps in Sistan and Baluchestan*. Pehmeed Publishing. [In Persian].
- Sojoodi, F. (2016). *Applied semiotics*. Alam Publishing. [In Persian].
- Soltani, S. (2018). *The origin of the city of Zahedan*. Management and Planning Organization. [In Persian].
- Taheri, M. R. (2007). An introduction to the genealogy of the Baluch ethnic group. *Misagh Amin (Quarterly Journal of Ethnic and Religious Research)*, 3, 133–144. [In Persian].
- Vacovant, L. J. D. (2000). Pierre Bourdieu. In R. Stones, *Great thinkers of sociology* (M. Mirdamadi, Trans.). Markaz. [In Persian].
- Van Dijk, T. A. (2003). *Studies in discourse analysis: From text grammar to critical discourse analysis* (M. Mohajer & M. Nabavi, Trans.). Center for Media Studies and Research. [In Persian].
- Voloshinov, V. N. (1973). *Marxism and the philosophy of language* (L. Matejka & I. R. Titunik, Trans.). Seminar Press. (Original work published 1930)